

שיר היסטורי מעטו של ר' סעדיה מנצורה

יהודה רצהבי

המחצית השנייה של המאה הי"ט היתה אחת התקופות הסוערות ביותר בתולדותיה של תימן. כניסתם של התורכים למדינה גרמה לזעזועים קשים: מחלוקת ומדנים בצמרת השלטון סביב כסא המלוכה מכאן, ותסיסה ואנרכיה בקרב האוכלוסייה מכאן. וכרגיל – הקורבן הראשון בתהפוכות אלו היו היהודים. זכרם של מאורעות אלה וסבלותיהם עולה לא בלבד מן החיבורים ההיסטוריים הערביים, אלא אף ממקורות ישראל, כדוגמת, רשימות היסטוריות, שירים וספרים שנכתבו באותם זמנים.¹ בתקופה זו חי בצנעא ר' סעדיה בן יהודה מנצורה, גדול משוררי תימן במאה הי"ט, והוא נתן ביטוי עז לרחשי הלב של היהודים באותן שנים: דיכוי ורדיפות מזה וכיסופי גאולה מזה.² נוסף על ספרו הנציח את מאורעות זמנו בשירים היסטוריים.³ יש לזכור כי ר' סעדיה היה איש צנעא, שחי בבירה וחזה את המאורעות כמו עיניו (נפטר סמוך לשנת תר"מ – 1880).

השיר שעליו סובב מאמרנו פותח במלים 'יקול אלשاعر אלנאצם, אבו סאלם, אנא האים' וסימנו א"ב. שם מחברו יוצא מן הפתיחה אבו סאלם ומן החתימה 'שמי חזמק ולד מצפק' [= סעיד בן יהוד[ה] באתב"ש].⁴ סעיד בן יהודה אבו סאלם הוא המשורר סעדיה בן יהודה מנצורה, מחבר 'ספר הגלות והגאולה'.

- 1 מהם ראויים לציון: מאורעות תרי"א בצנעא, סיני כט (תשי"א), עמ' שעא-שעז; ספר הגלות והגאולה, תל-אביב תשט"ו, מבוא עמ' יט-לב; שירי ר' יצחק בן יפת (י' טובי, יהודי תימן במאה הי"ט, תל-אביב תשל"ו, עמ' 215-226); עמרם קרח, סערת-תימן, ירושלים תשמ"ח עמ' ל. סקירה מקפת – טובי, שם, עמ' 32-71.
- 2 בפרטות ראה ספר הגלות והגאולה (שמו המקורי: ספר המחשבה).
- 3 עד כה ידועים לנו שני שירים: האחד – על ההתנפלות על יהודי צנעא בפסח התקע"ח (1818) – פרסמתי ב'ספונות' ספר רביעי (יט), תשמ"ט, עמ' 384-388; השני – השיר הנדון ברשימתנו.
- 4 בגלל החרוז 'חזמק מצפק' השמיט המחבר ציון הה"א הסופית בשמו יהודה. הכוניה 'אבו סאלם' על שם בכורו של אדם, מקובלת ביהדות-תימן, בהשפעת הנוהג הערבי.

מקור השיר הוא דיואן, שהעתיק ר' דוד גמל (הד"ג),⁵ בן עירו ובן תקופתו של ר' סעדיה מנצורה. העתקתו מצוינת בשתי מעלות: בפירושים פזורים לשירים ובפרקי מוסר שאובים מספרי דפוס.⁶ קרבנו וחיבתו לר' סעדיה מנצורה הביאוהו לכלול גם שיר זה בדיואן.⁷

שירים הם כלי ביטוי למאורעות החיים של הפרט ושל הכלל. השירה ריגשה את השומעים לא רק בתוכנה, אלא אף בחרוזיה, במשקלה ובזמרתה. שעל כן כמעט שלא ידעה יהדות תימן ספרות בפרוזה. המשוררים יצקו דבריהם בדפוס שירה, וההמון – בחרוזים עממיים. אירועים היסטוריים, גזירות ורדיפות מצאו ביטויים בשירים. אלה כללו גם מלחמות שליטים, נצחונות וכיבושים ואף מהפכות ומרידות. מעין אלה הוא השיר שלפנינו הסובב על שליטי צנעא, אלהאדי ואלנאצר, ואין בו איזכור של ממש ליהודים. אך קודם שגנתח את השיר נסקור את תולדות השליטים.

אמאם אלנאצר⁸ (נולד 1811 – נפטר 1840) היה שוחר חכמה ומלומד. צדיק ובעל מידות טובות. עלה לשלטון בשנת 1837 ופעל לתיקון הבריות כמוסר וכדת, לדיכוי הפושעים ולביעור השחיתות. שנות שלטונו המעטות היו שלווה וכרכה. בשנת 1840 יצא לטייל בוואדי צ'הר שבהמדיאן עם חבורת מלומדים. כשיצא מארמונו דאר אלחגר מצאה אותו יד בוגדים מהמדיאן שירו בו והרגוהו. במקומו נתמנה מחמד בן אלמתוכל, שקודם לכן היה כלוא בפקודת נאצר, וכינה עצמו אלהאדי.⁹

בנעימה נלהבת יותר על אלנאצר מספר מחמד זבארה. הוא מפרט את ענפי השכלתו הרחבה במדעי הדת (הלכה, חדיית, פרשנות קוראן), את חסידותו ואפילו את תואר מראהו החיצוני. לדבריו שימש 'אמאם' למתפללים, ושאלות בענייני דת שוגרו אליו מכל רחבי תימן.¹⁰

אלהאדי נהג פזרנות בכספי המדינה. בימיו עמד חכם הלכה בשם סעיד, שטען שהוא המשיח שהכל מצפים לו, והסעיר את המדינה. הוא השתלט על אזורים רבים בתימן. סופו שנאסר והוצא להורג בפקודת אלהאדי. אלהאדי עצמו חלה ומת ב־18 לחודש אלחגה 1259 (ת"ר"ד 1844).

בשירו מפליג ר' סעדיה מנצורה בשבח שניהם. על נאצר הוא מדבר בהתלהבות ותולה בו מעלות שמנו חכמים במשיח ישראל. אמת שדמותו של נאצר בשיר עולה

5 היה לנגד עיניי בשנת תשי"א. ממנו העתקתי את השיר ואף פרסמתי מתוכו ב'סיני' רשימה היסטורית (ראה הערה 1). ייזכר לטובה ולברכה המנוח ר' יהודה יצחק הלוי, שהעמיד את הדיואן לרשותי ואף התיר לי לפרסם מתוכו כל הדרוש למחקריי.

6 אותו דור ששבע יסורין ומרורות תלה את הפורעניות בעונות, ונהה אחרי ספרי־מוסר כדי להכניע את לבו ולתקן מעשיו.

7 ס"י קנט, דף קמה. בשולי הדף רשם כמה פרטים היסטוריים (הם יובאו במרוכז להלן בספייחים).

8 שמו המלא: עבדאללה בן אלחסן בן אחמד בן אלמהדי עבאס אלצנעאני.

9 עבד אלואסע אלואסעי, תאריך אלימן, קהיר 1928 עמ' 66.

10 ניל אלותר, קהיר 1350 ה' חי"ב עמ' 70-73.

יפה עם דמותו במקורות הערביים, אך ספק אם יחסו ליהודים תאם את יחסו למוסלמים. ראייה לדבר: ר' דוד גמל, מעתיק הדיואן, תושב צנעא, שהיה עד ראייה למאורעות, מלווה את שמו של נאצר, לאחד הירצחו, בקללה יש"ו [= ימח שמו וזכרו]. ברציחתו הוא רואה נקמת ה' בו ומברך 'ברוך מעקר מלכים'.¹¹

כיצד להסביר את שבחי המשורר לשליטים זרים, שספק אם היו מלכי חסד ליהודים. הסברה היחידה המתיישבת על הדעת היא שהמעשה היה מכוון מצד המשורר. כלמוד סבל, הוא ובני עמו, ביקש להטות לב השליטים לטובה כלפי היהודים. על יסוד זה אפשר להבין על שום מה כתב את השיר ערבית, ולא מן הנמנע שגם שיגרו לשליטים.

השיר כתוב ערבית, לבד מבית אחד (אות ט) הסובב על ישראל, וכולו סדור בסדר א"ב. הוא בנוי מתרזות: רוכן בנות ארבעה טורים, להוציא חמש (אותיות ב-ד ז ל) המונות שלושה טורים כל אחת, ואחת המונה חמישה (אות פ). כל טור מתחלק לשלוש צלעיות. שתיים נחרזות בחרוז נבדל והשלישית בחרוז אחיד דרך כלל – את. כנגד זה טור רביעי בכל המחרוזות אחיד -איק. והוא מברית את כל המחרוזות השיר. בשיר כבול המשורר לחרוז ולמשקל. בשל כך לוקה העניין לעתים, ומספר פרטים נותרו סתומים. השיר הוא מעשה אמן, בסגנונו ובתבניתו, והוא מעיד על מיומנות מחברו כמשורר.

בכתיבת שירו עמד המחבר תחת השפעת יוסף בן ישראל בשיר 'יקול אלשאער אלנאצם. אנא אלהאים'.¹² רבות הנקודות המשותפות: בפתחה, בלשון הערבית, בתבנית ואף בתוכן. בשניהם שרים המשוררים בשבח מלכים, כיבושיהם ונצחונותיהם.

השיר פותח בשבחים לאל ובכוחו בכריאת העולם, מרחיב את הדיבור על כוכבי לכת וסגולותיהם. מכאן הוא עובר לגדולת האל, היודע עתידות וצופה נסתרות. משבח הבורא הוא עובר לשבח ישראל הבקאים בחשבון העיבור, ומחרוזת זו כתובה עברית במכוון. הוא מזכיר את קץ הגאולה הנסתר מעיני כל חי, ורק צדיקים ופרושים יודעים סודו. אחר-כך הוא עובר לשליטים ומהלל את נדיבותם וגבורתם.¹³ בצדן הוא מפאר את הדרם ויופיים. גוזמאותיו מגיעות לשיאן כשהוא משווה את אלהאדי למשה רבנו ולנביאם. חתימת השיר היא אישית ולאומית כאחד. אישית – המעטת הדמות של המחבר, כמנהג בני תימן, בכינויי ענווה ושפלות, בהפלגה יתירה. לאומית – תפילה על הכלל ועל גאולת-ישראל. בלשון המשורר: 'חזיר [האל] את העוף לקינר'.

11 ספחים א.

12 דיואן חפץ חיים, מהדורת מקיטון, ירושלים תשכ"ו, עמ' תי-תיב.

13 שני ערכים אלה תופשים מקום מרכזי בשירת השבת הערבית.

לרשימה אני מצרף נספחות¹⁴ שכתב ר' דוד גמל לשיר: ארבע נוגעות למלכים נאצר והאדי. החמישית קשורה בשיר אחר של ר' סעדיה מנצורה 'שמחי עניה', שיר גאולה מופלא שמעטים כיוצא בו בשירת תימן.¹⁵ המעתיק מסביר את פרשת רציחתו של ר' ברוך בתימן¹⁶ ברוח לאומית. השמועה המיוחסת לר' יחיא אביץ, מלווהו של ר' ברוך בחיפוש עשרת השבטים, אומרת כי סמאל קיטרג על עוון שנתפשו בו ישראל, אז שיגרו חכמי ירושלים שלושה הרוגי מלכות, ור' ברוך אחד מהם, לכפר על עוון העם. הסבר זה יש בו ללמד על תפישת עולמם ואמונתם של בני תימן. דרכו של ר' דוד גמל למצוא רמזים למאורעות במקרא היא דרכם של חכמי תימן, דורשי גמטריאות ונוטריקונים.

14 להלן, ספחים א-ה.

15 ראה אור ב'ספר הגלות והגאולה' עמ' 70-77.

16 זכור יצא ר' ברוך ב"ר שמואל, שליח צפת, לתימן בשנת 1833, לחפש את עקבות עשרת השבטים. הוא מצא מסילות ללבו של האמאם אלמהדי, ריפא אותו מחוליו ונעשה יועצו ואיש סודו. הדבר עורר קנאתם של שרי המדינה שהוציאו דיבתו רעה וסופו שנרצח בגן הארמון בידי האמאם עצמו.

יקול אלשאער (תרגום)

יאמר אבו סאלם, המשורר השר: אני נבוך!
הן אתה אל רחמן, רב חסד ומושיע וכל יכול.

אהלל לשמו הנצחי. והוא היודע
מה שהיה ומה שחוזר(?) ואחרית הבריות.

5 בכוחו ובחכמתו ברא שבעה רקיעים
מהם במרום ומהם במעמקי התהומות
יִישַׁב בהם ארץ ומלואה, על התוהו שקדם.

כינס את המים כינוס מלא אל תוך הַיָּמִים¹
שמר עליהם והקיפם בכח השמות הנוראים
10 ושם החול כחומה בברית כרותה.²

גלגלים ומזלות מונחים לנצח ולעדי עד
בגבורה משרתים: מפנים ומאחור ומן העִבְרִים
לבוראם ויוצרם עובדים בחרדה.³

תשעה הם העובדים את האל. והעשירי בתנועה חוזרת(?)
15 קדוש הוא לכסא האל ועליו ברואים נכבדים
ושם אור מלא, מעון ארון היצורים
וחמישה כוכבים משרתים ומהלכם אטי⁴

שבתאי⁵ זוהר, משתהה, ולו גלגלים רבים
הקפתו שלשים שנה באקלימים, ומהלכו בגלגלים
20 ומאדים הנצמד לו וכוכב נוגה המאיר לרגעים.⁶

1 ככתוב: 'יקו המים מתחת השמים אל מקום אחד' (בראשית א ט).
2 רמז לכתוב 'אשר שמתו חול גבול לים חק עולם ולא יעברנהו' (ירמיה ה כב).
3 על-פי לשון תפילת היצור 'שבח יתנו לו כל צבא מרום' (אל ארון על כל המעשים).
4 כוונת המשורר במחרוזת זו לעשרת הגלגלים, שכסא הכבוד עומד מעליהם ושם מעון הבורא.
חמישה – הכוונה לכוכבי הלכת.
5 שבתאי – הוא הגלגל השביעי הגומר הילוכו בשלשים שנה. והוא הגלגל הפנימי בתוך ששת
הגלגלים המקיפים אותו.
6 בהערת גיליון כתב ר' דוד: 'ואחז"ל צריך אדם לתקן דרכיו אם תפול התקופה ביום רביעי או
ביום שביעי שמולם שבתו ומאדים'.

חשבון סוד הנזכר חרות בספרים קדמונים
ומה שעתיד להיות בדורנו זה, ומה שיארע באחרית הימים
ונעלם הוא ממחשבותי ומבעלי חשבונות
והמופת בידי הצדיקים והם יודעים אמיתותיו.

25 טהר ליכב וכן חובב⁷ אשר המה ידועים
בסוד בינה ובתבונה חכמים הם מידועים⁸
בעיבורים וחיבורים כמסמרות תקועים
וגם חשבון, אשר נכון, לכל קרשיא יפרק.⁹

30 יבוא הצבי היודע כחכמת החול,¹⁰ בעל המפתחות לשערים נסתרים
וכו מתרכזות כוונותיי, מאמצי ורהורי בחזונות
בחושים ובמחשבות, והקץ למחלוקות¹¹
שמו נאצר,¹² ולו ייעוד וזמנים ראויים.

35 דבריו פועלים על הטובים שבאנשים, ואמרותיו ביראת שמים
הם בני הנבחרים והוא התקיף(?) המברך לשלום
מציק להם ומפיל עליהם אימה וסוד הבטחון – הדת
אמירת 'יאסין'¹³ היא תיטיב ותבער כל המצוקות.¹⁴

לבושו אש לווהט לגבי עושק מחפיר ועונשיו כבדים
אללי, אבקש מחסה בצל האל, והתאונן בפסוקים
מפני השטן ואנשי קחטאן¹⁵ והמציקים.

40 אחריו יעמוד כליף יחיד, איש פקודות

- 7 הכוונה לישראל.
8 על דרך הכתוב דה"א יב לב וכתרגומו 'בני יששכר הם חכמים ומומחי חשבון' (תרגום יונתן בראשית מו יג).
9 כוונתו לחישוב קץ הגאולה.
10 כוונתו למלך המשיח, היודע לנחש עתידות, בזריית חול.
11 הכוונה למחלוקות בין מחשבי הקצין בעניין מועד הגאולה; ואולי כוונתו לפילוגים בצמרת השלטון המרכזי.
12 שליט תימן. ראה עליו במבוא.
13 'יאסין' היא פרשה בקוראן. אמירתה סגולה נגד מוזיקים ומחבלים.
14 ואולי סובבת המחזרת על יחס נאצר ליהודים. ריאסין' הכוונה בה ל'שמע ישראל' המקביל בסגולותיו ל'יאסין' המוסלמי.
15 שבטי קחטאן ('יקטן' המקראי) נחשבים לערבים טהורים, צאצאי יקטן; בניגוד לערבים בני ישמעאל. גם בדמותם שונים הם ממוסלמי תימן.

אלהאדי שמו. גייס צבא בואדי¹⁶ מקום התפילות¹⁷
 בשנת חמשים, ועוד שנתיים או שלש,¹⁸ חלה השתפרות
 ולו מועד לכיבושים באחד מחבלי המזרח¹⁹

מנע בדעכר²⁰ את הדברים האסורים ובצנעא השליט את חובות הדת
 45 אומרים הבריות באומץ לב: נתגלתה האמת ולא נעדרה
 אך חוששים, שאם יחפוץ, יעמיד לדין את עושי התועבות
 לרבות(?) שתיים שהוחמצו, ויפתח מנעולים²¹.

ידו נדיבה. חרכו מלוטשת. פתח בכרכות,
 אמור שלום. הוסיף ונכר לסולטן הצדקת
 50 נסיך מצרים²² ושליט הים: אל תכפיל את החבליים²³
 דהר על סוס אדמוני, כהרף עין או כברק.²⁴

במרכבה ירכב ויחוש בתעודות שבידו
 יגייס את הצבא לעלות על בו עיש ויפיע בתחנות
 עד לב העיר. בפעם הזאת יחנה בבניינים הציבוריים הרמים
 55 כבש את אחסן²⁵ שביצרוהו בפרשת דרכים
 יש לזכותו ימים ושעות נודעות בקרב השבטים.

מאת הבורא היודע ומגלה נסתרות
 צפוי לו נצחון, ואחריו שלטון, ולו כוכב המזלות
 בצנעא יכונן חוקת הדת ויבטל גלילות הממלכה
 60 יגבה מהן מסים ויזהירן על הדת ועל האמת.

- 16 ואדי צהר – ראה מבוא.
 17 נראה שבמקום הזה היו כמה מסגדי תפילה.
 18 כמסופר באלואסעי עלה האדי לשלטון בשנת 1252. המשורר שלא שלט בספירה המוסלמית
 קבע דרך אומדן 1252 או 1253.
 19 אלמשרק, מזרח בערבית, הוא אזור רחב ידיים מזרחית לצנעא, שהשלטון המרכזי לא הצליח
 מעולם להטיל עליו מרותו.
 20 יישוב בסביבות דמאר.
 21 כנראה מנעולים של בית־הסוהר לגלגל לתוכם את העבריינים.
 22 הכוונה שלא ינהג ביד תקיפה.
 23 מחמד עלי שליט מצרים ניסה להכניע את צנעא, אך נאלץ בראשית 1840 לפנות כוחותיו ממערב
 תימן (י' טובי, יהודי תימן במאה הי"ט, ת"א תשל"ו עמ' 32-33).
 24 דומה שמחירות זו היא דברים ששיגר האמאם, בידי שליח, לשליט מצרים בעניין חבלי אדמות.
 25 לא עלה בידי לאתר המקומות הנקובים במחירות זו.

בחיר הדת, שוחר שלום, פותח בברכת שלום
לאנשי הדת, מתוך עמדת כוח, ומיוחד בציוני אותות
נכבד ביחוסו, מונחה משמים בדרך הישר באותות
שנת ששים²⁶ תהיה איתנה בכח הבורא.

65 קומתו כענף 'באן',²⁷ זיוו מאיר מושב-החברים
שמו מהדי,²⁸ בר יחוסיין, בן האשם²⁹ בפגעים
ידו נדיבה, חרבו לטושה.³⁰ מספק לנו צרכינו
משפטיו מהוללים. נודע בקרב הבריות.

70 שלוח אחר.³¹ מפואר הוא. תאריו נשגבים
הדור למראה, ומום אין בו.³² לעת יבוא באפריון³³
ולו שבעים³⁴ שליטי גבולות,³⁵ הולכים עמו.
ועמהם אבו אלאחסן³⁶ מתגנדר וצועד אחרי הדגלים.

75 נתפרסם והוסיף, ומלכותו תתמיד עדי עד, בלי ספק
יעמוד לנצח כמולד בהר"ד בראשית הבריאה
יבורך, ואלהי לא יעבירונו מכסאו כדבר הנבואות
רבון העולמים ימנע ממנו נסיון ובזיון.

80 תמו אמריי וקלו כוחותיי. אחתום בברכת שלום
שופעת לאיש השלימות³⁷ ויודע האמיתות
במשה [רבנו] שחש בקדמוניות ובאחרונות
מסר אמת מפי רבון העולמים היודע והצדיק

26 1260 להגרה (תר"ד 1844). הערת דוד גמל: יש מפרשים למניין האומות וי"מ לפי מניינינו.
27 באן – עץ שענפיו דקים וישרים, ובו ממשלים אדם הדור בעל קומה דקה ותמירה.
28 מהדי – הוא משיח המוסלמים, שיעמוד להם בעתיד; והוא מתייחס במוצאו לנביא האסלאם.
29 האשם – ענף נכבד בשבט הנביא קורייש. אנשיו מתייחסים על האשם, סבו של נביא האסלאם.
30 באותו דימוי דימה את נאצר (טור 48).
31 הגזמה בשבח. כביכול הוא שליח האל, בדומה למוחמד.
32 דמות המשיח – גם ביהדות וגם באסלאם – מצויינת ביופי עילאי ובהדר בגדים ותכשיטים.
33 מלכים המופיעים בקהל היו עוטים מעל ראשם חופה לטוכך עליהם מלהט השמש.
34 הערת ר' דוד גמל: 'שישלוט בשבעים שרים של ס"מ'.
35 הערת הנ"ל 'פיי הגבולים של ע' שרים הן שבעים שני' יצב גבולות עמים למספר באי מצרים' (דברים לב ח).
36 לא הצלחתי לזהותו.
37 הכוונה למלך המהולל. ר' דוד גמל מפרשו על המשיה.

שמי חזמק בן מצפק³⁸ שפל כל הברואים
 בזוי-עם, דל הבריות, מתועב בכל התועבות
 אבקש מן האל שינחמנו, במצב זה מן הצרות
 יחזיר את העוף לקינו, הן הוא בעל הרחמים.

38 סעיד בן יהודן[ה] באתב"ש. למען החריזה 'חזמק/מצפק' הושמטה ה"א אחרונה.

יקול אלשאער

יקול אלשאער אלנאצם. אבו סאלם. אנא האים
 אלא יא רב יא רחמאן. יא מנאן. ויא גותי ויא טאיק

- אסבח אסמהו דאים. והו עאלם.
 במא קד כאן. ומא ינחאן. ואכרת אלכלאיק
 פזמון
- 5 בקדרתהו. וחכמתהו. כלק סבע אלסמאואת
 געל בעצן. פי עלון. ואספאל אלתהאים
 בסכן ארצן. ומא פיהן. עלא תיה אלסבאיק
 פזמון
- גמע אלמא. גמיע למא. אלא וסט אלבחאראת
 וחורסהא. וחווטהא. באלאסמא אלעצימאת
 10 ותם רמלן. כמה סורן. ועהדן באלוחאיק
 פזמון
- דואם סרמד. בקת תרשד. אלאפלאך ואלברוגאת
 בבאס תכדם. פי מקדם. ומוכר ואלגנובאת
 לבאריהן וכאלקהן. בטאעה תם שפאיק
 פזמון
- 15 המא תסעה. פי אלטאעה. ועאשר פי כראיאת
 מקדס הו. לכרסיהו. עליה אכלאק שריפאת
 ותם נורן. באתקאנן. סכון רב אלכלאיק
 וכמס אנגם. הי תכדם. ובאלסירה בטייאת
 פזמון
- 20 זחל משתר, יתווכר. להו אבראג כתיראת
 תלאותין עאם. באלאקלאם. ויכטר באלברוגאת
 ומריכן. באקראנן. וזהרה כוכבן פי דקאיק
 פזמון
- חסאב מדכור. הו מחכור.¹ באצחאפן קדימאת
 ומא יגרי. בדא אלהרי, ומא יאת באלאכיראת
 ומא ידרי. בדא פכרי. ולא דוי אלחסאבאת
 ואלברהאן. מעא אלהבאן. תנבו בה חקאיק
 פזמון

1 אולי צ"ל: 'מחפור' ועל פי זה תרגמתי.

- 25 טהר ליבב. ובן חובב. אשר המה ידועים
 בסוד בינה. ובתבונה. חכמים הם מיודעים
 בעיבורים. וחיבורים. כמסמרות תקועים
 וגם חשבון. אשר נכון. לכל קושיא יפרק
 פזמון
- 30 יחל אלעוהגי אלרמאל. דא אלאקפאל. באבואבן כפייאת
 ודא קצדי. והו גהדי. בהאגס פי אלרואיאת
 בצן אלחס. ואלהאגס, ואכרת אלכלאפאת
 סמי נאצרן. פלה דורן. או אזמאנן תלאיק
 פזמון
- 35 כלאמה גאר. פי אלאכיארו. ואקואל לתקייאת
 בני אלמכתאר. והו אלעחאר. ואהלין אלסלאמאת
 יצאיקהם. וירהבהם. ופי אלדין אלמאנאת
 תלא יאסין. פי תחסין. תזול כל אלמצאיק
 פזמון
- 40 לבאס לאלנאר. בצלם אלעאר. וגוור לאלאדאבאת
 פיא וילאה. אעיד באללה. ואסתרפק באלאיאת
 מן אלשיטאן ודו קחטאן ואהלין אלמצאיק
 פזמון
- 45 מן בעדה. יקום וחדה. כליפה דו אשאראת
 דעא אלהאדי. פי אלואדי. גנד חית אלסגודאת
 סנת כמסין. פי תחסין. בעאמין או תלאתה
 ולה אגלן. מחתלן. יצאל בעץ אלמשארק
 פזמון
- 50 נהא אלמנכר. פי אלדעכר וצנעא אלוגובאת
 יקול אלנאס. פי אלבאס. צהר אלחק מא פאת
 לכך יכשא. אלא קד שא. יטאלב אלכריהאת
 כצל תנתין. אדי פאתין. ויפתח אלמגאלק
 פזמון
- 55 סמיה אלכף. סיף מרהף. באדר באלתחייאת
 ותם סלם. וזיד כלם. לצולטאן אלברוראת
 אמיר מצרא. ודו אלבחרא. וקל לה לא תנאיי אלחבאלת
 עלא כילן. דו שקרן. כמא טרף או בוארק
 פזמון
- 60 עלא אלמרכב. יתרכב. וסאעי אלותיקאת
 ישד אלגיש. אלא בו. עיש. ויקבל באלמחטאת
 אלא אלבנדר. בדא אלמכטר. טרז פי אלעאמרייאת
 אכד אחסן. אדי חצן. עלא גו אלטראיק
 פזמון
- 60 פלה איאם. פי אלאקואם. ותם סאעאת מערופאת
 מן אלבארי. אדי דארי. ומוצח לאלכפייאת
 ולה נצרי. ותם דרי. ופיה גנס אלסעודאת
 ופי צנעא. יקים שרעא. ויבטל אלולאית
 ויעשרהן. וינהיהן. עלא אלדין באלחקאיק
 פזמון
- צפי אלדין. פי תהדין. יבאדר באלסלאמאת
 לאהל אלדין. פי תמכין. ומכתחן באלעלאמאת

- שריף אלגד. קדו מרשד. מן אלרזמאן באיאת
 סנת סתיך. פי תמתין. בקווה הו מן אלכאלק
 פזמון
- 65 קואמה שבה גצן אלבאן. באלאגצאן. ונור יזיה אלמקאמאת
 סמי מהדי. נסיל גדי. ולד האשין[ם] באלמלמאת
 סמיח אלכף. סיף מרהף. ויכפינא אלמהמאת
 ולה חכמן. בתעצימן. ויערף באלכלאיך
 פזמון
- 70 רסול אכר. והו פאכר. ואוצאפה עצימאת
 ושופה זין. ומה בה שיך. לחין יאת באלכיאמאת
 ולה סבעין. מבחאעין. 2 צלאטיך אלחכומאת
 ואבא אלחאסן. יתחסן. ותאבע לאלביארק
 פזמון
- 75 שהר ואסתאד. 3 פי אכלאד. במלכה לא מחלאת
 יקים סרמד. כמא בהרד. באוול אלכליקאת
 פחייא לה. ולא זאלה. אלאהי מא באלנבוואת
 ואלתמחין. ואלתמהין. כפאה רב אלכלאיך
 פזמון
- 80 תמאם אלקול. והם אלחול. ונכתם באלתחייאת
 סלאם ישמל. לדרו אלכאמל. 4 ועאלם באלחקיקאת
 כמא מוסא. אדי אחסא. אואיל ואלאכיראת
 רוא חקן. מן אלרבן. אדי עאלם וצאדק
 פזמון
- שמי חזמק. ולד מצפק. אול כל אלכליקאת
 אכס אלנאס. אדק אלנס. אכס כל אלכריהאת
 סאלת אללה. בדי אלחלה. יסלינא אלבלייאת
 ירד טירן. אלא אלוכרן. פהו אב אלשפאיך
- 2 צ"ל: מתאבעין. 3 צ"ל: ואזראד. 4 צ"ל: אלכמאל.

ספחים

(א) יום שני נאציר¹ נהרג יום ט' באייר. ידע א' ש' נ' עולה נאציר. והיא שנת את קשתי נתתי
 בענן ר"ת בקנא היא שנת התר ליצירה² סדר אמור ואלהפטרה כסוס יאר³ ויכו אותו

- 1 שלא כמקובל כותב המעתיק את השם 'נאציר' מלא ביר"ד. כנגד זה בקטע ב כותב הוא את השם
 חסר. ודאי עשה זאת לשם חישוב הגימטריה.
- 2 'אשנ' הוא צירוף שלוש אותיות משלוש התיבות 'את קשתי נתתי' (בראשית ט יג). מאותו כתוב
 'את קשתי נתתי בענן' הוא מוצא רמז לשנת הרצח בקנ"א לשטרות (ת"ר – 1840-1256ה).
- 3 אין פסוק כזה. כנראה שזו טעות־סופרים של הפסוק 'וכל מזרע יאור' (ישעיה יט ז) שהוא
 הפטרת 'בא'.

- הוא ועבדיו פי דאר אלחגר פי אלואדי⁴ וסימן להם נ ג ע לא יב⁵ נאצר גמל ענבר⁶ יש"ו וג' חדשים⁷ והו סוף מלכותם. ובעונותינו הרבים נארכה הגלות עד ישקיף ויזמ⁸ לגאול את שכינת עזו. וברוך מעקר מלכים יחיש ישועתנו כבא.⁹
- (ב) וכך מלך ג' שנים ויותר מעט כי מבית אסורים יצא למלוך כי גםנבמלכותו נולד רשן¹⁰ ועל שנקם ית' נקמתו מן אלנאצר יש"ו.
- (ג) ונפל בחליו בתקופת טבת שנפלה בשבת בקנה.¹¹ 'סדר ויזכור אלים' את בריתו את אב' את יצ' ואת יעקב.¹²
- (ד) בלילה שמת אלהאדי ראיתי בחלום לקיון הירח שיצא מ...¹³ התפשט כמו... והוא זה ויו מש לשני באו.
- (ה) בהערת גיליון לשירו של ר' סעדיה מנצורה 'שמחי עניה נגני בכנור'¹⁴ כותב ר' דוד גמל: 'ידע הנבון מה ששמענו מפי הדר"צ נר"ו ב' כמהר"ר¹⁵ זכריה אביץ נ"ע וצ"ל¹⁶ בסוד מה שאירע לחכם ברוך נע לפי שהעיר ית' למושב בני משה¹⁷ זת"ל כי יש ח"ו קטרוג מסמ"מ¹⁸ לפניו על עון ח"ו ישראל. לכן ימהרו לשלוח אל ירושלים לשלח משם ג' חכמים אל הארצות כדי ליעשות ג' הרוגי מלוכה. ואז מיהרו ושלחום חרש לאמר וכולם נהרגו זת"ל וחכם ברוך היה מהם ואז נתכפר עון ישראל (סי' קסד דף קמח).

- 4 ראה מברא.
- 5 'נגע לא יקרב באהלך' (תהלים צא ז). במקרא: 'ונגע' והשינוי לצורך הנוטריקון. השימוש בכתוב זה מלמד שהיהודים סבלו משלושתם.
- 6 גמל, ענבר – שמות שנים מכני החבורה, שנרצחו עם נאצר.
- 7 המשפט סתום. ג חודשים הם כנגד השלושה.
- 8 הכותב תלה תקוה שברציחתם יקיץ הקץ לגלות ישראל.
- 9 'עד ישקיף וירא ה' משמים' (איכה ג נ).
- 9 במהרה בימינו אמן.
- 10 קהלת ד יד.
- 11 תר"ד (1260-1844ה).
- 12 שמות ב כד.
- 13 הכתב שלאחר זה מטושטש, ואין להציל ממנו דבר ברור. בתופעות טבע חריגות מעין לקיון מאורות, ואפילו בחלום, ראו בהם אותות למאורעות שעתידים להתרחש. ליקוי הירח מרמז על פטירת אלהאדי.
- 14 ראה מברא.
- 15 ר' דוד רצאבי, נצרו רם ונישא, בשם כבוד מורנו הרב רבי.
- 16 נוחו עדן וזכר צדיק לברכה.
- 17 בני משה עם עשרת השבטים היו מבוקשים באמצעות השד"ר ר' ברוך.
- 18 מסמאל. והוא השטן המקטרג.

נספח

לאחר כתיבת המאמר נתגלה שיר היסטורי חדש של ר' סעדיה מנצורה על הפרעות ביהודי צנעא בפסח התקע"ח. זהו השיר השני שכתב המשורר על מאורע זה! והדבר מעיד על הזעזוע בנפשות שהותירו פרעות אלו.² השיר כלול בקונטרס שירים ערביים, מחיבורו של ר' סעדיה מנצורה, שברשות רצון הלוי.³ בקונטרס זה הועתקו חמישה שירים⁴ משל המשורר בצירוף מלון ערבי בשם 'אלמצען' והקדמה לדיואן התימני.⁵ כל הסימנים מעידים שמעתיק הדיואן העתיק את הקונטרס מגוף כתב ידו של ר' סעדיה מנצורה, וקבעו בראש הדיואן שהעתיק.⁶

1. ראה לעיל מבוא, הערה 3.
2. סיבת הדבר היא עת האירוע: ליל פסח, שהפך משמחה לאבל ויגון. על מאורע זה נכתבו קינות וכרוניקות, יותר מכל מאורע אחר, והוא מואר באור מלא (רשימה ביבליוגרפית ראה להלן).
3. תורת אמורה לרצון הלוי, שהעמיד לרשותי את הדיואן לעיון ולמחקר.
4. להלן פירוטם:
 - א. אלף אלפת קצה – השיר הנדון ברשימה זו.
 - ב. קאל אלפתא יא כל תפכר – סי' סעיד. קינה לא נודעת על רצה אברהם חמדי ובן דודו יחיא.
 - ג. סגע טיר אלואן – סי' סעיד מנצורה. נדפס. דיואן חפץ חיים, ירושלים תשכ"ו, עמ' תפז-תפז.
 - ד. אלבס אלנור קטר אלסחאיב – סי' אני סעיד בן יהודה. שם, עמ' קפח-קפט. על מאורעות פסח תקע"ח.
 - ה. אלף אלפת לחני בתעגיב – שם. עמ' קעו-קעח. בגוף השיר מפורש 'שמי חזמק' [סעיד באתב"ש]. בדיואן רצון רשום 'אני סעדיה מנצורה'. ויש לקבל מסורת שלו.
 - ו. אלף אלפת קולי – ב'חפץ חיים' (עמ' קטו-קע) נדפס בציון חזמק שבזי (בגוף השיר יש רק שבזי). הצירוף 'חזמק שבזי' אינו מצוי בדיואן התימני. והדבר צריך עיון. על אלה יש להוסיף ארבעה שירים שראו אור בספרו 'הגלות והגאולה' (תל-אביב תשט"ו).
 - ז. ברק בריק אלצאי. עמ' 168-177; 198-200.
 - ח. קאל חזמק אלצנעאני. עמ' 37-46; 185-188.
 - ט. יא איהו טבי אלשרוד. עמ' 60-64; 189-193.
 - י. ברק בריק אלשרוק. עמ' 98-105; 194-197.
 5. עיין עליהם בספרי 'תורתן של בני תימן' (קרית-אונו תשנ"ה, עמ' רל-רלא).
 6. בדיואן זה רשום שטר מכר שחתום עליו הבעלים-המוכר. הוא מפרט את ההוצאות הכרוכות בהעתקה. כיוון שלא נתקלתי בשטרי-מכר כיוצא בו מצאתי לנכון לפרסמו, מקור ותרגום. האדא אלדיואן חק בנימין ן מ"ו סאלם אלערק. משתרא מן מוסא ן סאלם ן מ"ו מוסא אלשתב בתמן מא כלגהו [צ"ל: מבלגהו] תלאתה ריאל ורבע חגרי. וזהו דכל פיה תסע קואים צח קימת ביאן ושקא ועפץ וכצאט תלאתה ריאל חגרי. וכאן דאלך יום א' ג לחדש כסליר שנת ברל"ט וקיים. הצעיר מוסא ן סאלם שחח יצ"ו ס"ט. [= דיואן זה שייך לבנימין בן מורנו ורבנו סאלם אלערק. נקנה ממוסא בן סאלם בן מורנו ורבנו מוסא אלשחב בסכום של שלושה ריאל ורבע. ועוד נכללו בו תשעה גליונות ניר. דמי הנייר, העבודה, העפצים והכריכה שלשה ריאל. והיה זה ביום ראשון שלישי לחדש כסלו, שנת ברל"ט (לשטרות. תרפ"ח – 1927). הצעיר מוסא בן סאלם שחב, ישמרו צורו וירצרו. סיאן טין].

בפתיחת השיר מציין המשורר, שתכלית כתיבתו היא שייאמר בלילי פסחים, להזכיר חסדי המקום שלא הפקיר עמו בידי הפורעים. זאת היא גם הסיבה ששיר זה וכל השירים ההיסטוריים של המחבר כתובים ערבית, המובנת לנשים ולהמון. כבכל הקינות פורט הפייטן גם בשיר זה על יגון הלב ומצוקת הנפש, יותר מאשר על פרטי המאורע, שכן הצד העובדתי לא נעלם מעיני הקהל, שחזו במו עיניהם את המאורע. משום כך אין השיר מוסיף לנו הרבה על הידוע ממקורות אחרים. המשורר מספר על המוני הפרשים, שפרצו לעיר והפילו חתימתם על הכול. דומה שמועד הפלישה בליל פסח מכון היה. הפורעים ידעו שבלילה זה מלאים הבתים כל טוב והבריות מלובשים ועדויים במיטב הבגדים והתכשיטים. ראייה לדבר הכרוז שקרא לפורעים: 'לכו לרובע היהודי ושדדו כל חפץ יקר!' הפולשים גירשו את היהודים מבתיהם ואיימו להורגם, ואלה נסו מן הבתים לשדות. השיר חותם בביטחון המשורר, שלא יטוש ה' את עמו, ובציון שמו כמחבר השיר. כמאמינים בהשפעת המזלות על מאורעות העולם תלו היהודים את הפרעות במזל שכתאי שפעל לרעתם. מחרוזות השיר סדורות בסדר א"ב. תיבה ראשונה בכל מחרוזות פותחת בשם הערבי של האות ובתיבה הפותחת באותה אות, כגון: אל"ף אלפת; ב"א בלשני וכי' בסדר העברי של אותיות הא"ב. החרוז אחיד בכל המחרוזות.⁷

אלף אלפת קצה (תרגום)

חיברתי פרשה, שהביאה עלי שברון לב. שתיאמר בחג הפסח במשכנות ישראל.
 החריני האויב וגזל בינתי. אחרי כן באו עלי אימות וזוועות.
 עניתי: יד אדם לא תשיגני. [ולא ייפגעון] הנשים הכבודות ויקירי המשפחה.
 ביקשתי ידיד שישקיט רוחי מן המעללים האלה.
 השפילונו חבורות הפרשים. נתכסו הגבעות צבא פורעים.
 חנו כל אותם הפרשים. ה'למות התופים⁸ עלתה מן ההרים.
 הוסיפו איומים נמרצים. הפילו חתימתם על זקנים ובחורים יקירים.
 באו כזרמי מטר. התנפלו עלינו ונהרו לחגות בתוכנו.
 גירשונו וקרבו להורגנו. ארך הנדוד ונמשכה מועקת הנפש.
 פרצו לחדרי הילדים מכל עבר והחרידו כל נפש.
 כל אחד לעבר פניו הלך. והכרוז⁹ קורא: 'לכו לרובע היהודים ושדדו כל חפץ יקר'.
 אילו ניתנו לי כנפים הייתי קופץ למדבר כצבי מהיר.

7 בשיטה הזאת נתחברו כמה וכמה שירים בדיואן התימני.

8 מנהג התוקפים ללוות את התנפלותם בהכאת תופים כדי להפיל חרדה על האוכלוסייה שנגדה יצאו.

9 מטעם הפורעים.

כמה אומללים היינו בלילות לשמע נפץ פתילות ההצתה.
 כוכב שבתאי¹⁰ צהל בכוח על תושבי צנעא ונטה [ממסלולן].
 נטשו [התושבים] בתיהם שנתרוקנו, ויצאו למדבריות השוממים.
 פרצו הפורעים האימתנים לבתים, שמקצתם מטויחים ומקצתם מסוידיים.
 מה אומלל בן ישראל, שנתייסר בליל הפאר.
 חידלון ירד על הנכבדים. הורדו לבורות ואויביהם היו מעבידיהם.¹¹
 אמרו: טוב מותנו מחיינו. רבתה ההתעללות ונתמשכה.
 קווייתי לישועה אחר הצרה. מצפה להסתלקות האויב מן המקום.
 זלגו דמעות עיני כזרמי מטר. מה כוח סבלנו בארצות [אויבינו].
 באלקים הנצחי נשענתי. הוא יעזרנו וירחיק את הצפוני.¹²
 סמ"ך, עיי"ן, יו"ד, ודל"ת הוא המחבר. מתפלל לעזרה מלאה מידי שמים.

אלף אלפת קצה

עיד אלאפטאר עלייא באלמחאל	אלף אלפת קצה הי תקאל.
חם גשאני אלבהאית ואלהואל	ב"א בלשני וזייג לאלעקאל.
ואלשראיף ואהלן אלפצאל	גי"ם גורבת מא אחזן לי ינאל.
עלא כאטרי מן דא אלפעאל	ד"אל דוורת לאלכל שא יסלי.
ואללכאם אגתשת גיש אלחמאל	ה"א הואנא גמיעאת אלכיאל.
קך אדנת מראפע פי אלגבאל	וא"ו וחטו גמיע דיך אלכיאל.
הדו אלשיך ואלאשבאב אלגואל	ז"אן זאדו במהרה אלהואל.
אהדמונא וסגו אלי אלחאל	חי"ת חואצר תקול מתל אלס"אל.
טאל אלהגר. ומדה צאק אלחאל	טי"ת טרדנא וגוור לאלקחאל.
כל גאנב. בפזעה כל באל	י"א יסגון באדיאר אלעואל.
אדהבו אלקאע. ושלו כל גאל	כא"ף כלין עלא וגהה יצאל.
אקפו אלבר. כצביין עאיטאל	לא"ם לו לי. גנאחין מנקבאל.
חין תנהגר. ¹³ פתילן אלשעאל	מי"ם מרחם לנא פי דא אלליאל.
לאהל צנעא בקוזה לאלמיאל	נו"ן נגד אלזח"ל צאר פי צהאל.
פי אלבוואדי. ופי אלבר אלכלאל	סי"ן סארו ודיך אלדור כאל.
שי מקצץ, ושי קצה נקאל	עא"ן דעדו אלא אלביותן אלהיאל.
חין תעדב. בלילן אלפצאל	פ"א פמרחם לאבן אלאסראלי.
יוטו אלבור. וכצאמן שגאל	צא"ד צארו אלכבארן פי זואל.
קד כתר אלגפא ותם טאל	קא"ף קאלו קד אלמותן סהאל.

10 לפי האסטרונומים לגלג שבתאי מבשר רעות לעולם. בלשון בן גבירול ב'כתר מלכות': 'מעורר מלחמות וכזה ושבי ורעב, מהריב ארצות ועוקר מלכיות' (תכלאל' עץ חיים, ירושלים תרנ"ד, ח"ב, דפים קז-קח).

11 הפורעים חשדו ביהודים שהסתירו תכשיטים וחפצים יקרים בבורות המים, ואילצו אותם לרדת לבורות ולהעלותם.

12 כינוי לאויב, עפ"י הכתוב 'ואת הצפוני ארחיק מעליכם' (יואל ב כ) ודרשוהו חז"ל: זה יצר הרע (סוכה נב א).

13 אולי צ"ל: תנפגר.

מנתצֵר לאלעדו איחין יזאל
 כּם יכון צברנא פי די אלמחאל
 הו יעננא. וינפי לאלשמאל
 טאלב אלנצר. מן אלה באלכמאל
 תמת

ר"א רגית אלפכאך בעד אלמחאל.
 ש"ין שנת דמועי כסיאל.
 תי"ו תווכלת באללאה אל"זל.
 סי"ן עי"ן י"א. ודא"לן מא תקאל.

תוספת בשעת ההגהה

על שתי הקינות שכתב ר' סעיד מנצורה נוספה עתה קינה שלישית. פתיחתה 'אלף אבדע [בקצה] קד גרת לי לילת אלעיד' [= אל"ף. אפתח [בפרשה] שאירעה לי בליל החג]. סימנה: א"ב [סעיד מנצורה]. הכתובת הרשומה עליה: 'עלא קצה גרת פי קאע אליהוד פי סנת בקכ"ט' [= על פרשה שאירעה בקאע אליהוד בשנת בקכ"ט]. הקינה כלולה בדיואן כ"י בכית-המדרש לרבנים בניו-יורק. סימנו: אנאלאו כ"י 3051 מס' עד. לפני שנים רבות קראתי את הקינה. היא מצויינת ברגש כאב עז, אך אין בה תוספת פרטים על הידוע לנו.

ביבליוגראפיה

- א. רצהבי, יהודה. יבנה, מאסף שנתי, ב (ת"ש), עמ' קעד-קפב.
- ב. —, מנחה ליהודה, קובץ יובל להרב זלוטניק, ירושלים, תש"י, עמ' 258-283.
- ג. —, אפיקים ג (13.4.1965), עמ' 5.
- ד. —, ספונות ד (יט) תשמ"ט, עמ' 377-388.
- ה. חבארה, יוסף. בתלאות תימן וירושלים, ירושלים תש"ל, עמ' 371-376.
- ו. חבשוש, חיים. קורות ישראל בתימן. ההדירו י' קאפח, ספונות ב (תשי"ח), עמ' 246-286.
- ז. ניני, יהודה, טמעה' בכיל, ספונות ג (יח), תשמ"ה, עמ' 83-95.